

Apie Juozo Lukšos ir Nijolės Bražėnaitės laiškus bei jų rengimo klausimus

JURGITA ŽANA RAŠKEVIČIŪTĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

j.z.raskeviciute@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5257-1815>

Apie anos nepamirštamus laikus: Juozo Lukšos-Daumanto ir Nijolės Bražėnaitės susirašinėjimas 2021. Sudarytoja Laima Vincė-Sruoginis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 478 p., ISBN 978-609-425-309-6

A letter always feels to me like immortality because it is the mind alone without corporeal friend.

Emily Dickinson Thomasui Wentworth Higginsonui, 1869 m. liepa

Iki šiol publikuotą rašytinį partizanų vado Juozo Lukšos-Daumanto palikimą sudaro knyga *Partizanai už geležinės uždangos* (1950) ir laiškų Nijolei Bražėnaitėi-Lukšienei knyga *Laiškai mylimosioms* (1993). Abiejų čia paminėtų Lukšos tekstų radimosi laikas sutampa: su Bražėnaite Lukša koresponduoja nuo 1948 iki 1950 m., tuo pat metu rašo Vakarų visuomenei skirtą pasakojimą apie Lietuvos partizanus. Žinome, kad laiškų dialogas ar polilogas nėra rašomas ištiesai, priešingai, pirmine savo intencija epistolika nepretenduoja nei į vientisumą, nei į rišlų pasakojimą, nei į publikavimą. Laiškų tekstas neegzistuoja tokia prasme kaip autobiografija, dienoraštis ar memuarai, kurie dažniausiai yra organizuojami vieno asmens. Laiškų tekstą kiekvienąkart sukuria juos leidybai rengiantis asmuo ar asmenys, ir net tas pats epistoliariumas skirtingų redaktorių gali būti skirtingai sukonstruotas ir pateiktas, kas veikia jo, kaip reikšminės visumos, vaizdą. Du laiškų leidimai (*Laiškai mylimosioms* ir 2021-aisiais minėto Juozo Lukšos-Daumanto 100-ųjų gimimo metinių proga Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto išleistas leidinys *Apie anos nepamirštamus laikus: Juozo Lukšos-Daumanto ir*

Nijolės Bražėnaitės susirašinėjimas) puikiai atskleidžia laiškų korpuso, kaip teksto, priklausomybę nuo daugybės veiksnių: leidimo laiko, aplinkybių, laikotarpiai būdingo ar asmeninio rengėjo supratimo apie tai, kas yra laiškas ir kas lemia jo vertę, laiškus rašiusio asmens statuso etc. *Laiškai mylimosioms* buvo parengti skaitytojams kaip Partizanų vado Lukšos pasakojimas apie savo išgyvenimus paskutiniaisiais gyvenimo metais prieš 1950-aisiais grįžtant į Lietuvą. Dvi ryškios Lukšos ir Bražėnaitės susirašinėjimo teminės linijos – meilės vienas kitam ir meilės tėvynei – pirmajame leidime orientuojamos taip, kad išryškėtų meilės tėvynei naratyvas, o Lukšos ir Bražėnaitės meilės linija slopinama tiek išimant asmeniškiausius laiškus, tiek juos kupiūruojant, tiek nepublikuojant Bražėnaitės laiškų, ir tai jokiū būdu nėra kritiškos pastabos pirmosios publikacijos atžvilgiu, nes tokios asmeniškios korespondencijos publikavimas apskritai yra sunkus sprendimas jos autoriams ir moralinis iššūkis skaitytojams. Pirmasis leidimas gerai atskleidžia tai, ko pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais reikėjo visuomenei skelbiant asmeninę partizanų vado korespondenciją. Spėtina, kad didėjanti laiko distancija, besikeičiantis suvokimas, kas svarbu kultūrai, jos atminčiai, bei knygos idėjos autorės ir sudarytojos Laimos Vincės-Sruoginis ilgalaikis asmeniškasis bendravimas su Nijole Bražėnaite-Lukšiene-Paronetto lėmė, kad galime perskaityti laiškų dialogą, kuris mums atskleidžia visiškai kitą susirašinėjimo pobūdį, kurį šiame tekste pabandyčiau trumpai charakterizuoti išskirdama svarbesnius dalykus.

Laiškų dialogas prasideda Lukšos laišku, rašytu 1948 07 24 d., t. y. tą vasarą, kai, Bražėnaitės pasakojimu, juodu ir susipažino. Korespondencijos pabaiga – dviguba: 1950 08 26 d. Lukšos laiškas ir 1950 10 09 d. Julijono Būtėno laiškas, perduodantis paskutinę žinią, „Juozo atsisveikinamąjį ‚ligi pasimatymo‘“ (p. 336). Kodėl svarbi šio susirašinėjimo pradžia ir pabaiga, kai laiškų korpusų atveju tokios ribos visada yra sąlyginės (teoriškai – bet kada gali atsirasti anks tyvesnis, bet kada – vėlyvesnis laiškas, keičiantis visą tvarką)? Nes šioje knygoje teikiamas laiškų korpusas įgauna vientiso teksto matmenis, o jo skaitymo patirtis priartėja prie vadinamojo laiškų romano. Prie laiškų romano šią knygą artina jos siužetiškumas: prieš skaitytojo akis plėtojasi sudėtinga, įtempta ir be galo graži meilės istorija. Greičiausiai tai nulemta esminės laiškų rašymo aplinkybės: dėl nepalankiai korespondentams susiklosčiusios gyvenimiškos situacijos abipusį ryšį jie turėjo plėtoti susirašinėdami. Kiek galime atkurti iš Bražėnaitės pasakojimo ir pačių laiškų, po pažinties 1948-ųjų vasarą Bražėnaitė susirgo tuberkulioze,

kurią iš pradžių gydėsi ligonėje, vėliau – sanatorijoje. Taigi vos užsimezgusi meilė buvo plėtojama tarp retų pasimatymų gausiai rašoma korespondencija, kurioje vyko ir aktyvus vienas kito pažinimo, ir savo jausmų artikuliacijos, asmeninės meilės kalbos kūrimo procesas, kuris šiuolaikiniam skaitytojui yra itin informatyvus jausmų ir emocijų kultūros, santykių etikos supratimo ir daugeliu kitų požiūrių. Prieš mūsų akis plėtojasi abipusės meilės pasakojimas nuo gana atsargaus pozicijų vienas kito atžvilgiu formulavimo iki sutarimo tuoktis, vedybų derinimo ir Lukšos atsisveikinimo, kuris toks išraiškingas ir paveikus, kad atrodo labiau priklausantis literatūros, o ne realybės laukui.

Be to, šis laiškų dialogas turi romanišką siužetą su veiksmo plėtote, kulminacija ir atomazga, jam būdingi ir tam tikri įtampos elementai, išryškinantys korespondentų charakterius, laikysenas, įtraukiantys juos supančią aplinką, taigi laiškų tekste sukuriama du ryškūs charakteriai ir du saviti erdvėlaikiai. Vienas iš siužeto įtampos šaltinių – susitikimo laukimas, pasimatymo planavimas, jo atidėjimas arba įvykimas. Galima sakyti, kad tai atraminiai laiškų pasakojimo momentai: korespondencija trunka nuo pasimatymo iki pasimatymo, susitikimo momentais pauzė, o po susitikimų – intensyvios buvusio pasimatymo refleksijos, ypač būdingos Lukšai, linkusiam graužtis dėl savo, jo požiūriu, netinkamo elgesio susitikimo metu. Apskritai galime sakyti, kad Lukšos laišakai priklauso dinamikos poliui – ir erdvių kaitos, ir charakterio, jausmų bei laikysenų artikuliacijos požiūriu.

Didesnę dalį laiškų Lukša rašo būdamas Paryžiuje, tačiau gyvenamąsias vietas jis keičia gana dažnai, periodiškai keliauja su reikalais, kol galiausiai išvyksta į Vokietiją, kad galutinai pasirengtų grįžti į Lietuvą. Lukšos aplinka skaitytojams atsiveria kaip dinamiška: pirma – skirtingi kambariai Paryžiuje, artimiausi draugai, darbo ir poilsio ritmas, kaitaliojant uždara, slaptą gyvenimą su retomis išvykomis. Laiškų reguliarumas pertraukiamas kelionių, pasirengimo grįžti į Lietuvą etapų, kai konkrečią erdvę keičia įtampa tarp noro ir negalėjimo pasakyti, kur esąs, noro išsipasakoti ir pareigos slėptis, neturėjimo adreso, kuriuo būtų galima laiškus gauti. Iš Lukšos laiškų matyti, kaip jo buvimo erdvė ir veikla veikia laiško formą ir turinį: kuo daugiau dinamikos „pirmajame“ gyvenime (taip laiškuose vadinama Lukšos veikla, susijusi su jo pareigomis), tuo mažiau rašymo reguliarumo, tuo daugiau įtampos tarp meilės jausmo, noro išlaikyti ryšį ir neturėjimo galimybės rašyti, suvokimo, kad artėja metas išvykti.

Turbūt labiausiai visus Lukšos laiškus persmelkia įtampa tarp, pavadinčiau, realybės ir normalybės. Bendraudamas su Bražėnaite, junta, kad jo jausmas ir

įsipareigojimas turi būti lydymas bei įtvirtinamas tam tikrų gestų: pagalbos sergant, rūpinimosi gydymu, paramos, galiausiai – tinkamų, deramų vestuvių, laiškuose įrašomas noras šiuos dalykus suteikti ir nuolatinis apgailestavimas, savotiškas atsiprašymas, kad negali to padaryti:

Rašai, kad Tau užtenka to, ką aš Tau duodu!!! O aš nesijaučiu, Niliuk, laimingas. Jaučiu, kad Tu sunkokai dabar sergi. O aš šiuo Tau sunkiai pakeliamu, Mano Vargšeli, laikotarpiu nei savo akimis Tavo įbrėžto veide skausmo pamatyt neturiu progos. Mano dvasinis rūpesnis vargu ar Tau padeda fiziniai lengviau nugalėti dabartinius negalavimus ir kančias. Kaip man šiuo atveju jaustis laimingam ir kaip interpretuoti Tavo pasitenkinimą manim tik tokiu?!!! (JL → NB¹, 1949 05 26 d., p. 90)

O Bražėnaitės laišakai atstovauja stabilumo ir įtampos malšinimo poliui. Lukša po įvykusių susitikimų laiškuose atsiprašinėja, kremtasi dėl savo elgesio – Bražėnaitės laiškuose nesurasime priekaištų, tik raminimus. Lukša atsiprašo, jei nespėja parašyti ar negali atvykti planuotu metu, Bražėnaitė užtikrina žinanti, kad jis rašys visada, kada galės, o atvyks, kai leis aplinkybės; Lukša išgyvena, kad negali suderinti savo pareigų ir meilės, Bražėnaitė šią situaciją priima kaip neišvengiamybę, kaip jų abiejų bendrą vertybinį pasirinkimą: „Neklausiu, ar pramatai atvažiuot, nes žinau, kad atvažiuosi, jei ir kai galėsi“ (NB → JL, 1949 05 18 d., p. 83), „Man pilnai užtenka to, ką Tu man duodi, juk žinai, kad gyvenu taip pat Tavo troškimais ir mintim, kurie yra ir manieji“ (NB → JL, 1949 05 17 d., p. 82). Štai šis paskutinis aspektas (išryškinau tikrai ne visas temas ar problemas, kurios iškyla Lukšos įtampos – Bražėnaitės stabilizavimo lauke) man atrodo vienas svarbiausių, atsiveriančių publikavus laišku dialogą. Skaitydami tik Juozo Lukšos laiškus dar ir su asmeniškėsių išgyvenimų kupiūromis negalėjome matyti, kad dialogo partneriai kaip savo santykio sąlygą suvokia ne tik abipusę meilę, bet ir savo meilę tėvynei, juos vienijantį supratimą, kaip reikia veikti jos labui. Pirmoji publikacija, žvelgiant iš Lukšos perspektyvos, buvo pavadinta *Laiškai mylimosioms*, o patriotinę laiškus rašančiojo laikyseną išreiškė jo santykis su dviem mylimosiomis, laiškuose vadinamomis pirmąja ir antrąja žmona: Lietuva ir Nijole. Laiškų dialogas atkuria pusiausvyrą – paaiškėja, kad Lietuva yra mylimoji, jungianti abu rašančiuosius, ir nors

1 Čia ir toliau pateikiamos santrumpos žymi laiško adresantą ir adresatą: JL – Juozas Lukša, NB – Nijolė Bražėnaitė [JŽR].

išlaikoma „pirmosios žmonos“, „konkurentės“ leksika, iš laiškų visiškai aišku, kad mylimoji yra bendra, todėl ji negali būti skiriantis ar konfliktus kuriantis veiksnys, vienijanti meilė Lietuvai leidžia nustatyti ir savo tarpusavio santykį, apskritai leidžia jam plėtotis. Laiškų pradžioje vyksta trumpos derybos, kurių metu ir išaiškėja bendras vertybinis pamatas, kad tai, kas įprastai žmones skirtų, šiuo atveju juos sujungia: „Žinai, Niliuk, aš savo padėtį laikau garbinga. Ją vargu ar iškeisčiau į mudviejų laimę, bet kartais pasijuntu labai nelaimingu, kad Tu net išdrįsti man pasakyti: „Sakyk, su kuo aš susidėjau““ (JL → NB, 1949 02 09 d., p. 43), „Tik man buvo skaudu, kad Tu galėjai pagalvoti, jog aš mudviejų laimę statau aukščiau už kovą dėl laisvės“ (NB → JL, 1949 02 09 d., p. 55), „Jei ir tragiškai kada nors atsitiks su manim, tai aš būsiu labai laimingas, žinodamas, kad ir Tu pritarei ir nevaržei man atsisakyt mudviejų žemiškos laimės“ (JL → NB, 1949 06 05 d., p. 94).

„Aš esu patenkintas, kad mudviejų draugystė yra išjungtas tragiškas žiūrėjimas į realybę, ar iš viso bet koks mintijimas apie galimus realius rytdienos baisumus. Kai į padėtį žiūrint nesigauna jokio minimumo procentų laimei, tąsyk reikalą paprastai išsprendžiam – pavesdami jį Visagalio likiminei rankai“, –

taip 1949 02 19 d. rašo Lukša, ir man atrodo, kad tai svarbi vieta, kurioje galima fiksuoti atidalijimą, svarbų visai korespondencijai: laiškuose intensyviai plėtojamas abipusis ryšys, o pagrindinis trikdys – nujaučiamas ateities nebuvimas, šeimai kurti nepalanki realybė redukuojama beveik iki minimumo. Dar daugiau – šie laiškai funkcionuoja kaip realybės įveika: įveikti realybėje skiriantį atstumą, kurio refleksija – vienas svarbesnių laiškų įtampos šaltinių: „Vakar gavau Tavo taip malonų laišką. Sunku, Niliuk, apsaityti, koks jis man mielas, juk tai viskas, kas yra tarp mudviejų apčiuopiamo“ (JL → NB, 1949 07 22 d., p. 131). Laiškų rašymo procesas turi šį apčiuopiamumą steigti ir išlaikyti, todėl susirašinėjimu siekiama kone fiziškai sutankinti komunikacijos erdvę, modifikuojamos laiškų rašymo „taisyklės“: rašoma ne atsakant į gautą laišką, bet reguliariai, jeigu įmanoma – kasdien („pilu Tau jau trečią gromatą iš eilės“, JL → NB, 1949 02 18 d., p. 51). Kadangi šie laiškai yra ne susirašinėjimas, bet rašymas-kalbėjimas kitam asmeniui, juose vyksta žanro konvencijos (kaip ją suvokia tuo metu koresponduojantis asmuo) kaita: „Paprastai žmonės yra įpratę atsakinėti į gautus laiškus, tačiau mes kažkodėl to nedarom. Apsipratom, kad kiekvienas

mudviejų laiškas nereikalauja atsakymo. Tarp kitko, vienu metu man teko gerokai nusivilti, kad Tu papunkčiui bandei atsakinėti į kiekvieną mano sukurtą gromatą“ (JL → NB, 1949 03 08 d., p. 61) Tai pastanga rašytinę, laike išsklidusią komunikaciją kiek įmanoma priartinti prie pašnekėsio situacijos, kas atliekama ir kalbos lygmeniu siekiant ją priartinti prie kasdienės šnekamosios kalbos. Dėl šios priežasties chronologinė laiškų tvarka išsibalansuoja ir skaitytojas seka ne tik klausimo ir atsakymo dialektiką, bet yra įtraukiamas į savotišką kalbėjimo vienu metu procesą, kai toks kalbėjimas vyksta kone reguliariai, o atstumą išduoda vėluojanti pastanga bent į kai kurias laiškų mintis vis dėlto atsakyti.

Kaip rašyta šio teksto pradžioje, tai, kaip laiškai bus atskleisti skaitytojams, priklauso nuo rengėjų, pradėdant laiško teksto perteikimu, baigiant dalykinių komentarų teikimu. Iš pažiūros čia aptariamas leidinys atrodo solidžiai: jis turi Leidėjų žodį, Nijolės Bražėnaitės-Lukšienės-Paronetto įžangą, du baigiamuosius Laimos Vincės ir Kęstučio Girniaus straipsnius, teikiamos asmenų ir laiškų rodyklės, knyga recenzuota dviejų recenzentų. Pabandykime aptarti, kaip šio rinkinio parengimas atrodo pažvelgus įdėmiau.

Labai svarbu, kad publikaciją palydi pati Nijolė Bražėnaitė-Lukšienė-Paronetto, suteikdama skaitytojams leidimą prisiliesti prie jūdviejų su Lukša bendravimo istorijos; kai kalbame apie tokią asmenišką korespondenciją, vieno iš autorių sutikimas yra itin svarbus etiniu požiūriu. Vienas pagrindinių iššūkių laiškų rengėjams, norintiems ne tik perteikti laiškų tekstus, bet ir sukurti kuo prasmingesnę pasakojimą skaitytojams, yra tai, kad laiškų autoriai dažnu atveju rašo užuominomis, turėdami mintyje didelę dalį bendro žinojimo, kuris išoriniam skaitytojui sukuria supratimo spragas: nuo lengvos nežinios iki visiško teksto nesupratimo, priklausomai nuo laiško pobūdžio, senumo, temų. Knygos sudarytoja Laima Vincė-Sruoginis savo baigiamajame straipsnyje atveria itin asmenišką santykį su Bražėnaite-Lukšiene-Paronetto: pasakoja bendravimo istoriją, atvedusią iki publikacijos, atpasakoja pokalbius telefonu ir kt., t. y. reprezentuoja korespondencijos rengimo procesą kaip asmenišką, tačiau dalykinių laiškų rengimo aspektų, kas itin aktualu šaltinio skaitytojams, knygoje plačiau nekomentuojama. Nerasime informacijos, koku principu buvo pasirinkta teikti laiškus bei komentuoti jų turinį, kiek komentavimo procese dalyvavo laiškų autorė, pačiam skaitytojui palikta suprasti laiškų pateikimo principus bei leidinio pobūdį, kurie vietomis atrodo net kiek klaidinantys. „Leidėjų žodyje“, kuriame skaitytojams teikiama pati bendriausia informacija apie laiškų rengimą, dėkojama „Laimai

Vincei-Sruoginis už knygos idėją, straipsnį, komentarus ir darbą prie knygos sudarymo“ (p. 10). Taigi pirmiausia – komentarai ir sudarymas. Prie laiškų rasime dviejų tipų komentarus: arabiškais skaitmenimis žymimus dalykinius (?) sudarytojos komentarus ir kai kurių laiškų pabaigose teikiamus laiškų autorės komentarus. Pastarieji komentarai itin vertingi dėl jau anksčiau minėtų aplinkybių ir leidinyje nurodomo jų pobūdžio: „Kartu laiškų pabaigoje ir prie kai kurių nuotraukų pridėdami vėlesni, jau laiškų rengimo publikacijoms metu diktuoti, Nijolės Bražėnaitės paaiškinimai, kuriuos užrašė Laima Vincė“ (p. 10). Skaitant trikdė Bražėnaitės teikiamų komentarų vieta: juose neretai komentuojama jau iš laiškų paaiškėjusi detalė, kartais jie atrodo vėluojantys, išskrintantys iš laiškų naratyvo eigos. Kadangi buvo gana sunku suvokti pasirenkamo komentuoti laiško motyvą, dariau prielaidą, kad galbūt tai asmenišką laiškų autorės norą, tačiau, paėmus į rankas *Laiškus mylimosioms* (naudojuosi antruoju, 1994 m. leidimu), paaiškėjo, kad šie komentarai perspausdinti iš pirmųjų Lukšos laiškų leidimų, ergo – Bražėnaitės laišakai pakeitė pasakojimo eigą, o komentarai liko senojoje jų neatnaujinus. Sutikrinusi visus 1994 m. ir 2021 m. leidinių laiškų pabaigose teikiamus komentarus, neradau nė vieno naujai parengto šiam leidimui, išskyrus nežymius raiškos taisymus, poros aiškinamųjų sakinių įtraukimą ir vieno komentaro sutrumpinimą. Prie ankstesniojo leidinio rengimo komandos šio leidinio sudarytoja nenurodyta, tad kuomet, kas ir kaip užrašė šiuos komentarus, taip ir liko neaišku. Panaši skaitymo patirtis nutiko ir su įžanginiu laiškų autorės žodžiu, kurį maniau esant parašytą ar užrašytą šiam leidiniui, tik jo pabaigoje sutrikdė tokia Bražėnaitės-Lukšienės-Paronetto frazė: „Lietuvių fronto bičiulių sudarytas trijų asmenų komitetas peržiūrėjo ir nutarė, kad jie yra verti išleidimo. Nuo to laiko praėjo dar daug metų, kol buvo pradėtas jų redagavimas“ (p. 17). Kadangi neatsiminiau, jog tai *Laiškų mylimosioms* įžangos pabaiga, bandžiau suprasti, apie ką apskritai čia kalbama. Lieka atviras klausimas – kodėl skaitytojui neteikiama informacija, kad tai iš naujo publikuojamas prieš beveik tris dešimtmečius skelbtas tekstas, ir kodėl nepataisomos ar nepakomentuojamos dėl laiko prasmę pakeitusios jo vietos, kai visus pakeitimus galima suderinti su autore?

Ne mažiau svarbus dalykas – charakteristika pačių šaltinių ir autografų, kurių knygos sudarytoja atskirai neaprašo. Jeigu skaitytojas nori sužinoti, kur saugomi adresatų laišakai, kaip jie pasiekė sudarytojus, kaip su jais buvo dirbama, turi kantriai ieškoti informacijos skirtingose knygos vietose. Daugiau pavyksta sužinoti apie Bražėnaitės-Lukšienės laiškus, teikiama jų fotografija voke, į kurią

Juozas Lukša laiškus sudėjo ir paliko sekretorei išvykdamas į Lietuvą. Sužinome, kad Lukšos laišškai saugomi Garliavos Juozo Lukšos gimnazijos muziejuje, tačiau nesužinome, ar jie turi signatūras? Kokiam fonde saugomi? Dar įdomiau, kad po šių laiškų nuotrauka p. 369 teigiama: „Juozo Lukšos laišškai Prienų gimnazijos muziejuje.“ Be to, kad tokios gimnazijos nėra, nebent turėta omenyje Prienų „Žiburio“ gimnazija, kyla klausimas, kodėl jie saugomi vienoje įstaigoje, o nu-fotografuoti – kitoje?

Kitas klausimas, į kurį leidinio skaitytojas atsakymo turi ieškoti pats, kokių principu buvo rengti, pavadinkime, dalykiniai komentarai. Knygoje randame komentuojamas kitakalbes frazes, asmenvardžius ir vietovardžius, kai kurias aktualijas. Tačiau nė vienas iš lygmenų nėra komentuojamas nuosekliai, veikia sporadiškai, nežinia, ar atsirenkant pagal principą, kas sudarytojai pasirodė neaišku-aiškintina, ar kokia informacija buvo lengviau prieinama. Vienos frazės ir žodžiai – verčiami, kiti – ne (pvz., rusiška frazė p. 232), vienos santrumpos išskleidžiamos laužtiniuose skliaustuose, kitos – ne (pvz., vienas paskui kitą kone ištiesai santrumpomis rašomi partijų pavadinimai p. 145, kur reikėtų ne tik išskleidimo, bet ir dalykinių komentarų), vieni asmenys komentuojami, kiti ne, kai kurių net lengvai surandamų asmenų nesivarginama identifikuoti, kaip, pavyzdžiui, Klimienės ir jos sūnaus (p. 243). Dalykiniuose komentaruose teikiama paties bendriausio pobūdžio, lengvai enciklopediniuose šaltiniuose prieinama informacija, o kartais būtų geriau ir visai nekomentuoti, nei kad Juozo Lukšos laiške paminėtus partizanų slapyvardžius tiesiog išnašoje įvardyti kaip „Partizanų slapyvardžiai“ (p. 150), nieko neužsimenant apie galimus asmenis, nes kyla klausimas, kas suvokiamas kaip šio rinkinio skaitytojas, adresatas? (Galima pridėti, kad leidinio pobūdis ir adresatas jame nėra apibrėžiamas.) Skaitytojo pasitikėjimą šaltiniu trikdo ir tekstų teikimo riktai: galimos korektūros klaidos – rinkinyje teikiamame antrame Lukšos laiške (1948 10 03) aptikusi žodį „šventualumas“ sutrikau ir, kadangi kaip tik šalia yra publikuota teksto faksimilė, supratau, kad tai „eventualumas“; netikslumai laiškų pavadinimuose (radau bent porą vietų, kai laiško antraštė skelbia vieną laiško rašymo vietą, o pats laiškas – kitą, pvz., p. 319 antraštė skelbia, kad laiškas rašomas „Sancellemoz“, o pats laiškas jo autorės lokalizuotas „Tübingen“). Bet kuris recenzijos skaitytojas pasakys: žmogiškos klaidos, kurių, deja, turbūt neišvengia nė vienas šaltinio rengėjas, ir aš tam skaitytojui pritariu. Vis dėlto pasitikėjimą šaltiniu kuria jo visuma, ir pasitikėjimo ją nesugriauna viena kita žmogiška klaida, tačiau

aptariamoms knygos atveju visas jos parengimas kaip tam tikra jį parengusios komandos veiksmų ir pasirinkimų visuma skaitytojui nepristatyta, o ėmus gilintis ir ieškoti atsakymų savarankiškai, išryškėja, mano akimis, gana neprofesionalus požiūris į šaltinio rengimą.

Neaptarinėsiu to, kaip šiame leidinyje traktuojamas laiško žanras, ar suvokiama laiško teksto perkėlimo į spaudinį problemika, komplikacijos, bet vieną dalyką visgi svarbu pasakyti nors dėl to, kad palaipsniui keistume savo supratimą, kad laiško tekstą, prasmę galime perteikti pritaikę jam spaudinio taisykles. Iš laiškų korpusų, kurių aprašymus atstoja dvi fotografijos, galime suprasti, kad visi laišakai (ar dalis?) saugomi vokuose. Tai šiek tiek komentuoja Bražėnaitė-Lukšienė-Paronetto, kalbėdama apie asmenvardžių, kuriais adresuodavo laiškus Lukšai, specifiką. Klausimas leidinio rengėjams: kodėl adresato ir adresanto duomenys nėra laikomi laiško teksto dalimi ir nėra publikuojami? Visa informacija, kurią perteikia adresai, asmenvardžiai, antspaudų datos etc., šiame leidinyje eliminuojama kaip nepriklausanti laiškų tekstui ir neskelbiama.

Leidinyje, kaip jau minėjau, teikiami ne tik patys laiškų tekstai, bet ir jų recepcijos gairės: Laimos Vincės-Sruoginis ir Juozo Girniaus baigiamieji straipsniai. Leidinio sudarytojos žodis susideda iš trijų pagrindinių dalių. Pradžioje teikiamas pasakojimas apie Nijolę Bražėnaitę-Lukšienę-Paronetto, kuris atskleidžia, kaip laiškų autorė ir saugotoja apsisprendė juos publikuoti, taip pat teikiamas laiškų autorės šeimos istorijos štrichas – tai autentiška ir įdomi laiškų publikavimo istorijos dalis. Toliau straipsnio autorė imasi laiškų aptarimo, kurį tiksliausia būtų vadinti referavimu, nes didesnę jo dalį sudaro trumpas laiškų temą / aspektą įvardijantis teiginys ir itin ilga citata, kas atrodo ypač keista turint omenyje, kad publikacija yra iš to paties leidinio. Toks šaltinio referavimas galėtų būti priimtinas ar suprantamas, jeigu būtų siekiama aprašyti archyve surastą, viešai neprieinamą tekstą, kurio turinį siekiama pristatyti skaitytojams, o kodėl šiame leidinyje pasirinkta temišškai aprašinėti ir ištisai cituoti jame pačiame publikuotus tekstus, nėra aišku; labai asmenišką, pakylėtą rengėjos santykis su tekstais gali būti jų rengimo pamatas, bet kaip analizės strategija tai veda prie gana abejotinos kokybės analizės. Straipsnis baigiamas skyriumi „Kelionė į giliausias širdies kerteles“, kuriame pasakojama apie Bražėnaitės ir Eleonoros Labanauskienės, pas kurią slėpėsi į Lietuvą grįžęs Lukša, istorija.

Laimos Vincės straipsnis – asmenišką, pačią sudarytoją ryškiai įrašantis į laiškų leidimo istoriją: ji ne tik sukuria savo vaidmenį, bet ir siekia pateikti

empatišką, vietomis egzaltuotą savo santykį su skaitomais tektais. O štai Kęstučio Girniaus tekstas – priešingai, rodos, galėjo būti parašytas ir publikuotas be šio leidinio. Straipsnyje „Neeilinis partizanas“ aiškiai ir profesionaliai teikiama Lukšos, kaip pasipriešinimo dalyvio, veiklos charakteristika, trumpai etapais aprašoma jo veikla ir vaidmuo, tik šiek tiek stebino, kad neskiriama atskirai dėmesio tam Lukšos gyvenimo periodui, kuriuo rašomi laišakai, juose išryškėjančiai problemikai. Temos, aspektai, kurie iškyla knygoje paskelbtuose laiškuose, nėra traktuojami kaip straipsnio objektas, laiškų dialogo partnerė šiame straipsnyje net neminama, lyg jos nė būti nebuvo, o vienintelė laiškų citata teikiama su nuoroda į *Laiškus mylimosioms*.

Leidiny *Apie anuos nepamirštamus laikus...* – svarbus šaltinis daugeliu požiūrių. Mano akimis, svarbiausias jo privalumas – atkurtas laiškų dialogas, kuriame kalbasi ir sprendimus priima du asmenys, dviese apsisprendžia mylėti vienas kitą ir Lietuvą, dviese apsisprendžia dėl prioritetų, o mes, skaitytojai, galime matyti, kaip šiuose laiškuose kuriama meilės kalba.